

ЈОВАНКА КАЛИЋ (Београд)

СРПСКА ДРЖАВА И ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА У XII ВЕКУ

У доба Комнина (1081–1185) средиште српске државе се премешта из приморских крајева (Дукља) у континентално залеђе (Рашка). То мења српско-византијске односе, а посебан значај стиче Охридска архиепископија. Од времена Стефана Немање Рашка епископија постаје средишња црквена област земље, све до образовања Српске архиепископије (1219). Аутор разматра делатност архијереја Охридске архиепископије током XII века и однос према Србији.

Тема о односима српске државе и Охридске архиепископије уско је повезана са историјом Рашке, јер тек преношењем државног средишта из приморских области старе Дукље у простране континенталне пределе залеђа, држава рашких жупана ступа на територију Охридске архиепископије. Две теме, подробно обрађиване у нашој и страниј стручној литератури — српска држава и Охридска архиепископија, стапају се у нову тему, привидно политичку односно духовну, у основи суштинску за потоњу државу Немањића.

Шире хронолошке оквире овог прилога гради доба жупана Вукана (крај XI — почетак XII века), односно успостављање Српске аутокефалне архиепископије (1219). Међутим, расположиви извори сужавају истраживачко подручје на ужи временски оквир и на само неке теме тог важног односа државе и цркве на тлу Србије. Сваки нови податак у том склопу заслужује посебну пажњу.

Полазну основу разматрања чини подручје којим је владао жупан Вукан, тачније, одређивање западне границе Охридске архиепископије у XI и XII веку. Неке су чињенице познате: у време њеног оснивања, у доба цара Василија II (1019–1020), помињу се епископије у Сирмијуму, Расу и Призрену као најзападније епархије на ободу Охридске архиепископије.¹ То значи да су западне границе тих епархија практично биле подручје разграничења према суседним црквеним областима у Приморју (Драчка митрополија и католичке бискупије у приморским градовима).

---

¹ *H. Gelzer*, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892), 257; BZ 2 (1893), 41.

Територија Охридске архиепископије је обухватала подручје непосредне византијске власти, била је одржива већ према конкретним приликама на терену. Ван тога, Византијско царство је углавном посредним путем, преко локалних владара, остваривало свој утицај. Када је уз подршку дукљанског владара Бодина жупан Вукан крајем XI века почео да учвршћује своју власт у источним деловима српских земаља,² отворило се ново поглавље српско-византијских односа. На тлу Охридске архиепископије ствара се ново државно средиште, а улога старе Рашке епископије постаје све значајнија.

Жупан Вукан је успешно ратовао против локалних византијских заповедника крајем XI и почетком XII века. Његове чете су водиле борбе на Косову, залетале су се до Врања, чак до Скопља. Цар Алексије I Комнин се упутио према Скопљу да размотри прилике (1093–1094). Вукан се повукао у Звечан.³ Борбе су окончане преговорима, опет само привремено. Обновљене су 1106. године.⁴ Рас је остао у позадини. У изворима нема података о положају рашког епископа у то време. Мало је вероватно да се могао одржати у ратним годинама Вукановог доба.

На другој страни постоје познати пописи епархија Охридске архиепископије (*Notitiae episcopatuum*). У научну јавност их је увео Х. Гелцер крајем XIX века, који је својим тумачењима расположивих података битно утицао на потоње ауторе који су писали о црквеним приликама на Балкану.⁵ Тако се усталила слика о непромењеном обиму Охридске архиепископије од времена цара Василије II (1019–1020) до пред крај XII века. Рашка епископија се постојано јавља у пописима Охридске архиепископије,⁶ што свакако указује на интерес царства да брани духовна права те важне црквене заједнице. Стварност се, међутим, кретала између тих права и промена које је живот носио током времена.

Искази двојице сведока, савременика бурних промена у различита времена, могу да допринесу, макар и делимично, препознавању реалности. Први је већ поменути жупан Вукан, а други — охридски архиепископ Димитрије Хомаџијан с почетка XIII века. Жупан Вукан је у време преговора с царем Алексијем I Комнином (1093–1094) за ратне сукобе окривио локалне византијске управљаче који су „не желећи да остану у сопственим границама вршили разне упаде и нанели не малу штету Србији“.⁷ Већ је у науци запажено да је Ана Комнина на овом месту користила, ако не и дословно преписала текст поруке жупана Вука-

² Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шушић*, Београд–Загреб 1928, 360–361.

³ *Anne Comnène, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118)*, ed. B. Leib, II, 166–167–169.

⁴ *Anne Comnène*, о.с., III, 65–66 и Виз. изв. III, 390.

⁵ *H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892), 257; BZ 2 (1893), 41; *idem, Der Patriarchat von Achrída, Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 9–11.

⁶ *И. Снегаров, История на Охридската архиепископия I*, София 1924 (1995), 188–192; *К. Јуречек, Историја Срба, I*, Београд 1952, 126–127. Преглед старије литературе: *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Зборник „Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање“, Научни скупови САНУ, књ. VII, Председништво, књ. I, Београд 1979, 33–34. *J. Darrrouzès, Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 372–152–153.

⁷ *Anne Comnène*, о.с., ed. B. Leib, II, 167.18–20.

на, па је и издавач дела Ане Комнине тај текст поруке ставио под знаке навода.⁸ Вукан је крајем XI века своју земљу назвао Србијом, а та земља се од давнина „налази у епархији престола Бугарске, Србија има епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске“, Србија одавно живи побожно и хришћански, њом управља архијереј кога су јој Оци дали, завршава своју мисао охридски архиепископ Димитрије Хоматијан.⁹ Он је старину својих духовних права у Расу и другде у српским земљама бранио познатим писмом које је 1220. године упутио монаху Сави, сину великог жупана Србије, који је управо тих година постављао темеље Српске цркве.

Државу жупана Вукана и прилике у Охридској архиепископији у доба Димитрија Хоматијана раздваја читав један век (око 1115–1220).¹⁰ Охридска архиепископија је делила судбину Византијског царства у балканским земљама. Државне и црквене границе су се поклапале кад год је то било могуће. Оружјем и вером се штитио успостављени поредак. Комнинска епоха је то доследно спроводила и поред бројних тешкоћа на разним странама. На положај охридског архиепископа византијски цареви су доводили истакнуте личности цариградског друштва, образоване теологе, учитеље, интелектуалце највишег реда, по правилу врло блиске царском дому. Они су, опет, настојали да на положаје потчињених епископија доведу достојне људе. Такву је дужност цар Алексије I Комнин крајем XI века поверио веома образованом Теофилакту Охридском. У пролеће 1090. године он се већ налазио на том положају.¹¹ Његова драгоцена преписка пружа обиље грађе за упознавање живота цркве и државе, за односе архијереја са локалним византијским властима на тлу Охридске архиепископије, сукобе унутар цркве, итд. Мерила за избор епископа су и тада била висока. О њима сведочи сам Теофилакт Охридски у писму упућеном Јовану Тарониту, дуксу Скопља (пре 1107. године). Он ту истиче неопходност да црквени великодостојници поседују највише личне и моралне особине, запажено духовно, али и световно образовање, како би могли одговорити великим задацима цркве у повереним епархијама. Само врсни учитељи и проповедници могли су обављати те дужности. У такве архијереје убрајао је Теофилакт Охридски, поред осталих, и епископа београдског.¹² У обимној и разноврсној преписци Теофилакта Охридског (крај XI и почетак XII века) нема помена о Рашкој епископији. Хронолошки подаци откривају да је Теофилакт био савременик великог жупана Вукана. Теофилактова преписка се прекида 1108. године, па се у научној литератури сматрало да је он умро убрзо после те године. Међутим, П. Готје (P. Gautier)

⁸ Ibid.

⁹ Г. Острогорски, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 102, 103.

¹⁰ Година смрти жупана Вукана није забележена. Сматра се да је умро у другој деценији XII века, између 1112. и 1115. године: Историја српског народа, I, Београд 1981, 199 (Ј. Калић), са прегледом важније литературе. Уп. и Т. Живковић, Портрети српских владара, Београд 2006, 114–115.

¹¹ P. Gautier, L'épiscopat de Théophylacte Néphaistos archevêque de Bulgarie, REB 21 (1963), 165, сматра да га је на ту дужност именовано цар Алексије I Комнин 1088. године.

¹² Théophylacte d'Achride, Lettres, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986, 191–193; Византијски извори III, 352–353.

упозорава да је то могло бити и знатно касније, по његовим истраживањима чак „после 1126. године“, што значи да се отвара питање да ли је Теофилакт остао до краја живота на престолу Охридске цркве или се, можда, сам повукао.¹³

У сваком случају, после Вуканове смрти Византија је обновила власт над подручјем Рашке епископије и то пре 1127. године. Наиме, те године се у Расу (τὸ Ῥάσον φρούριον), у тврђави, помиње византијска војна посада са заповедником Критоплом на челу.¹⁴ Срби су тада освојили Рас, али су били поражени у борбама које су се затим развиле (1127–1129). Никита Хонијат је саопштио и последице — Византија је обновила своју власт над Србима („дар принуди на мир овај варварски народ“ његове су речи), уз велики плен одведено је из Србије мноштво заробљеника. Они су насељени на истоку, око Никомедије.¹⁵ Нови рашки жупан је признао врховну власт Царства, а Византија је у доба цара Јована II Комнина изградила прво средњовековно камено утврђење на брду Градина изнад утока Себечевске реке у реку Рашку (око 10 км западно од данашњег Новог Пазара).¹⁶ Утврђење припада типу комнинских тврђава, обично грађених за војне посаде од 300 до 500 људи, на стратешки одабраним местима, по правилу у пограничним подручјима, дуж путева и слично.¹⁷ У овом случају тврђава је имала функцију да штити средишњи део Рашке епископије, подручје око епископске цркве (данас Петрова црква код Новог Пазара). Посредно, положај те тврђаве у историјском простору старог Раса показује и домет византијске обнове у доба цара Јована II Комнина. По свој прилици, тада је обновљен и црквени живот у Рашкој епископији.

Малобројни су подаци о животу Рашке епископије у првој половини XII века. У време мира и византијске власти, она је свакако деловала у том граничном подручју Охридске архиепископије. Вест о „другом крштењу“ Немање у стоном месту, у Расу, у храму Св. апостола Петра и Павла (катедрални храм рашких епископа, Петрова црква код Новог Пазара), важан је податак не само у биографији Стефана Немање, него и за историју мирнодопских прилика у рашком крају.¹⁸ Позни српски извори сачували су име тог грчког архијереја, звао се Леонтије.¹⁹

Колику су важност византијски цареви придавали Охридској архиепископији откривају и личности архијереја на охридском трону. При крају владе цара

¹³ P. Gautier, L'épiscopat de Théophylacte Néphaistos, 169–170. За мишљење да је Теофилакт Охридски умро убрзо после 1108. године, уп. P. Kailich, Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, 261.

¹⁴ Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, Bonnae 1836, 12.

¹⁵ J. A. van Dielen, Nicetae Choniatae Historia, Berolini 1975, 16.

¹⁶ M. Појовић, Тврђава Рас, Београд 1999, 301–302. Тврђава је названа „Расом“ без научних доказа, уп. J. Калић, Рашка истраживања, Историјски часопис 47 (2000), 11–23.

¹⁷ H. Ahrweiler, Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjucide, у књ. H. Ahrweiler, Etudes sur les structures administratives et sociales, London 1971, 182–189.

¹⁸ Житије Симеона Немање од *Стевана Првовенчаног*, изд. В. Ђоровић, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18–19; превод M. Башић, Старе српске биографије, СКЗ, књ. 180, Београд 1924, 31–32.

¹⁹ И. Руварац, Рашки епископи и митрополити, Глас СКА 62 (1901), 12–13.

Јована II Комнина, на то место долази занимљива личност. Био је то Адријан Комнин, члан царске династије, човек из најужег круга царског дома. Био је синовац цара Алексија I Комнина, син његовог утицајног брата, првог севастократора Исака Комнина. Адријан Комнин се у изворима јавља са титулом пансеваст севаст и у световном животу је имао запажену улогу. Поред осталог, он је пратио цара Јована II Комнина на походу у Киликији и приликом опсаде Антиохије (1137–1138). По повратку с истока (крај 1139. или почетак 1140. године) Адријан се замонашио. Као монах Јован именован је на положај Охридског архиепископа (архиепископа Бугарске у изворима). На том положају налази се већ 1140. године и дужност обавља до пред крај живота. Умро је фебруара 1164. године.²⁰

Архиепископ Јован (Адријан) Комнин је у време свог службовања (1140–1164) на Балкану имао важну улогу у укупној политици Комнина на том подручју. Истакнути црквени поглавар и представник царске династије имао је све услове да утиче и на ток српско-византијских односа. Било је то време врло активне политике цара Манојла I Комнина на Балкану и према Угарској. У Србији је тада био на власти велики жупан Урош II (1145–1155), који је развио широку антивизантијску борбу у савезу са Угарском, Аламанима (Немцима, породица Велфа) и Норманима.²¹ Размере сукоба су биле нове. Нешто раније, у доба цара Јована II Комнина против Срба су ратовали византијски заповедници, у доба Манојла I и сам цар је био принуђен да креће у војне походе против њих (1149–1150) у пратњи најпознатијих војсковођа тога времена.²² Тек поражен у борби на Тари (1150), жупан Урош је обновио вазалске односе са царем.²³

Византија је средином XII века могла да изнуди признавање својих врховних права у Србији, чак и да утиче на смену српских владара, али није могла да измени локалне прилике. Срби су се приближили Нишу. У доба цара Манојла I Ниш је био стуб византијске власти у Поморављу и Подунављу, као и у околним подручјима. Из Ниша путеви воде у Србију, односно Угарску, изричит је очевидац Јован Кинам.²⁴ Ту су византијски цареви најчешће боравили на војним походима против Срба, ту су се у доба цара Манојла I решавала битна питања српско-византијских односа.²⁵

До Стефана Немање нема података о односима српских владара према архијерејима Охридске архиепископије. Тек у Немањино време долази до прекретнице, а то су године архијерејске службе архиепископа Јована (Адријана) Комнина. Из биографије Стефана Немање се зна да је он у време свог успона најпре добио на управу „део отачаства“ и то области Топлице, Ибра, Расине и

²⁰ L. Stiernon, Notes de titulature et prosopographie byzantines, REB 21 (1963), 179–192; истраживања је допунио G. Prinzing, Wer war der „bulgarische Bischof Adrian“ der Laurentinus-Chronik sub anno 1164? Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 36 (1988), 552–557.

²¹ Cinn. 101–102.

²² Cinn. 103–113; Chon., ed. Dieten, 92–93.

²³ Cinn. 113; уп. J. Калић, Рашки велики жупан Урош II, ЗРВИ 12 (1970), 21–37.

²⁴ Cinn. 213.

²⁵ J. Калић, Ниш у средњем веку, Историјски часопис 31 (1984), 18–23 (= J. Калић, Европа и Срби, Београд 2006, 381–389).

Реке, дакле источне пределе тадашњих српских земаља. Ти се догађаји обично везују за 1158–1159. годину.²⁶

Даље податке опет пружа Стефан Првовенчани у биографији свог оца. У једном одломку он приказује Немањин сусрет с царем Манојлом I Комнином у области Ниша. Цар је, бележи писац, био обавештен (цар је „чуо“) о изванредној чистоти и смерности и крепости Немањиној, па је приближивши се нишком крају, желео да га види. Послао је по њега да дође на виђење и примио га „царским поздравом“, одликовао царским достојанством, тј. високом дворском титулом и уз то обдарио земљом званом Дубочица (крај око Лесковца).²⁷ Хронологија овог важног догађаја може се одредити само посредством византијских извора. У основи, то је питање када је цар Манојло I боравио у Нишу на војном походу против Угарске, а у време Немањине власти у удеоној кнежевини на истоку српских земаља, дакле, после 1158. године. Јован Кинам је поуздани сведок догађаја Манојлове епохе и сам је учествовао у царским походима 60-тих година XII века.²⁸ Он је пажљиво бележио догађаје. У његовом опсежном делу, као и у другим изворима тога доба, нема података о боравку цара Манојла I у Нишу пре 1163. године. Међутим, те године (1163), услед неуспеха свог штићеника Стефана IV у Угарској, у борби за краљевску круну, цар преко Сердике долази у Ниш „да се узгред позабави стварима у вези са Србијом“, речи су Јована Кинама.²⁹ Тада је Србијом владао велики жупан Деса, савезник краља Стефана III у угарским династичким сукобима, а тиме и противник Манојлов. Када је Деса најзад био принуђен да дође у Ниш пред цара, откривене су његове везе с угарским краљем Стефаном III, Деса га је назвао својим господарем, Манојло I је одлучио да га изведе пред суд и казни. Деса је најпре притворен и држан под стражом, а затим послат у дворски затвор у Цариград.³⁰

Нема сумње, током 1163. године одиграли су се важни догађаји у српско-византијским односима. Нову додатну светлост на њих баца један одломак руске историје XII века. Заслуга је Г. Принцинга (G. Prinzing) што је запазио и разјаснио појединости записане у руским летописима о једном црквеном спору између руске и византијске цркве средином XII века.³¹ Реч је о времену владе ростовско-суздаљског кнеза Андрије Богољупског (1157–1174), сина кијевског великог кнеза Јурија Долгоруког. Кнез Андрија је, као што је познато, с успе-

²⁶ Житије Симеона Немање од *Стевана Првовенчаного*, 19–21 и 32–33. О хронолошким питањима везаним за почетке Немањиног успона постоји обимна литература. У новије време је о томе расправљао С. *Пиривајрић*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, ЗРВИ 29–30 (1991), 125–135, с прегледом старије литературе.

²⁷ Житије Симеона Немање, изд. В. *Торовић*, 19–20; превод Л. *Мирковић*, Списи Св. Саве и Стевана Првовенчаного, 173; уп. Л. *Максимовић*, Србија и методи управљања Царством у XII веку, Зборник „Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање“, Научни скупови САНУ, књ. 94, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 61.

²⁸ *Cinn.* 241, 245–246.

²⁹ *Cinn.* 213.

³⁰ *Cinn.* 213, 214; преглед извора и литературе: Византијски извори IV, 62–63.

³¹ G. *Prinzing*, Wer war der „bulgarische Bischof“ Adrian sub anno 1164? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 36 (1988), 552–557.

хом ширио и учвршћивао своју власт у североисточним деловима руских земаља. Однос према цркви спадао је, као и другде, у битна питања верског али и политичког живота земље и задирао је у темеље руско-византијских односа. Од средине XII века међу спорна питања спада и право избора архијереја у Русији. Сабор руских епископа је 1147. године без сагласности цариградског патријарха изабрао Климента за кијевског митрополита. Византија је са своје стране настојала да одржи своја духовна права у руским земљама, често међусобно завађеним током XII века.

Кнез Андрија Богољупски је 60-их година XII века дошао у сукоб са ростовско-суздаљским епископом Леонтијем II. Руски летописи су забележили основне податке о сукобу и току догађаја. Неспоразум је настао око богословских питања, тачније, поводом тумачења о посту (среда, петак) у случајевима када се ти дани поклапају са великим хришћанским празницима. Епископ Леонтије, пореклом Грк, заступао је строга начела, сукобио се са кнезом Андријом, затим и са епископом Федором, који је уживао кнежеву наклоност, као и са неким другим представницима црквених власти. Спор је потрајао и узео маха. Леонтије је у два маха био лишен свог положаја у ростовско-суздаљској епархији. Када је други пут био прогнан, после низа неспоразума, коначно се упутио у Цариград да „пред лицем“ цара Манојла I потражи решење сукоба. Међутим, цар се тада налазио на походу против Угарске, „на реци“ и ту је Леонтије потражио свог саговорника. Поред цара Манојла, Леонтије је ту затекао „бугарског епископа Адријана“. С њим је пред царем ступио у расправу и пошто је Леонтије увредио цара, царске слуге су га напаале с намером да га баце у реку.³² Догађају су присуствовали посланици из неколико руских кнежевина. Леонтије је преживео сукоб с Адријаном, у ствари охридским архиепископом Јованом, ту, „на реци“, а у спор се у један мах укључио и цариградски патријарх Лука Хрисоверг.³³ Остао је траг о тзв. „Леонтијевској јереси“ у руским летописима под годином 1164.³⁴

За нашу тему је од интереса само балкански део животног пута прогнаног ростовско-суздаљског епископа Леонтија. Најпре, хронолошко питање — када је дошло до сусрета Леонтија са царем Манојлом Комнином на његовом походу против Угарске? Пошто се зна да је Адријан Комнин умро фебруара 1164. године, описани догађај се могао одиграти само 1163. године, како је то с правом закључио и Г. Принцинг.³⁵ То потпуно одговара хронологији угарско-византијских односа коју пружа пре свега Јован Кинам, али и други извори комнинске

³² Основни подаци су сачувани у Лаврентијевском летопису: Полное собрание русских летописей, I, Ленинград 1926, стб. 352, али се вести о тим догађајима налазе и у познијим летописима. Важнија литература: *П. Соколов*, Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в., Киев 1913, 33; *Н. Н. Воронин*, Андрей Боголюбский и Лука Хрисоверг, ВВ 21 (1963), 32–38; *W. Vodoff*, Un „parti théocratique“ dans la Russie du XII siècle? Remarques sur la politique ecclésiastique d'André de Bogoljubovo, Cahiers de civilisation médiévale 17 (1974), 195.

³³ *V. Grumel*, Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople, I, Paris 1989, N. 1052.

³⁴ Лаврентијевски летопис, Полное собрание русских летописей, I, стб. 351–352.

³⁵ *G. Prinzing*, о. с. 555–556.

епохе.³⁶ Друго питање односи се на место сусрета Леонтија са царем, „на реци“. Очигледно је у питању Београд, како је записао Јован Кинам. Наиме, цар се, после боравка у Нишу, упутио у Београд и ту поставио свој логор, „на реци“, како је навео руски летописац. Отуда је Манојло I водио преговоре с угарским двором посредством мисије Георгија Палеолога. Увидевши да Стефан IV нема услова „да влада земљом Хуна“, цар се одлучио да понуди склапање брака између своје кћери Марије и Беле, брата краља Стефана III.³⁷ За време тог Манојловог боравка у Београду (1163), у царској пратњи се налазио охридски архиепископ Јован односно Адријан, како га световним именом помиње руски извор. То практично значи да је у лето 1163. године он боравио и у Нишу на путу за Београд и свакако присуствовао сусрету цара Манојла са Стефаном Немањом. Искусни архијереј и истакнути представник династије Комнина на Балкану добро је познавао прилике у српским земљама. Очигледно је да Стефан Немања без његове сагласности, односно одобрења надлежног епископа Охридске архиепископије, није могао градити цркве у Топлици на тако важном српско-византијском пограничном подручју. Управо је „црквено питање“ Немањине политике у годинама пре преузимања врховне власти у српским земљама (1166) било спорно у односима између Стефана Немање и његове браће. Градио је, каже извор, цркве без договора са браћом.³⁸ Подршку архиепископа Јована стекао је и пре сусрета у Нишу (1163). На то указују следеће чињенице.

Према тексту Немањине биографије, Манојло I Комнин је био обавештен „о изванредној чистоти и смерности“ Стефана Немање, па је у нишком крају дошло до сусрета с царем. Немања је, као што се зна, примљен, посебно одликован и обдарен подручјем Дубочице. Неко је Немању препоручио цару пре сусрета у Нишу. Смерност и чистота су у средњем веку речи верског садржаја и оне се најпре могу приписати духовном лицу, у овом случају охридском архиепископу Јовану, који је, видели смо, пратио цара на путу према Нишу, односно Београду у лето 1163. године. Другим речима, то би значило да је архиепископ Јован од раније познавао делатност Немањину и да ју је по свој прилици подржавао, посебно на пољу изградње манастира у топличком крају, на подручју нишке епархије Охридске архиепископије. То је могао бити прави разлог избијању сукоба између Стефана Немање и браће. Немања је и пре 1163. године уживао подршку византијске цркве, а у Нишу је стекао и наклоност самог цара. У години у којој је српски велики жупан Деса у Нишу смењен с положаја због веза с Угарском (1163), те су чињенице имале далекосежни карактер. Створен је раздор у српској владалачкој кући (Немања — браћа), а српско-угарске везе су смењивањем жупана Десе привремено пресечене. Византија је добро познавала своје противнике.

У том историјском контексту вреди размотрити и саму Немањину ктиторску делатност у годинама које су претходиле преузимању врховне власти у срп-

³⁶ Анализа извора: Византијски извори IV, 60–66 (*Ј. Калић*).

³⁷ *Cinn.* 214–215.

³⁸ Житије Симеона Немање од *Стевана Првовенчаного*, изд. В. Ђоровић, 20–22.

ским земљама (1166). Две манастирске цркве у топличком крају, она Св. Николе и друга, посвећена култу Богородице, припадају томе времену.³⁹ Историјски извори се не слажу у погледу редоследа градње ових храмова. Према подацима сачуваним у делу Св. Саве, односно у неким летописима, првенство се даје цркви Св. Николе, док се у делу Стефана Првовенчаног наводи да је Немања прво градио Богородичину цркву, па тек онда храм Св. Николе.⁴⁰ Нешто касније, то понавља и Доментијан.⁴¹ Резултати систематских истраживања обеју цркава од стране наших истакнутих научника (Б. Вуловић, Ђ. Бошковић, М. Чанак-Медић, М. Љубинковић) упућују на закључак да је казивање Стефана Првовенчаног о градњи храмова вероватније.⁴² Зна се, такође, да је Богородичина црква у ствари само обновљени рановизантијски храм, док је црква Св. Николе потпуно нова градња српског жупана. Драгоцену чињеницу, посебно у хронолошком смислу, представља налаз новца Манојла I Комнина у непо ремећеном слоју уз темеље северног зида наоса цркве Св. Николе у Топлици.⁴³ Најстарији део цркве тиме је поуздано датован.

Црква Св. Николе је одавно привукла пажњу истраживача византијске сакралне архитектуре. Њене архитектонске вредности, концепција простора, облик апсиде на источној страни, структура поткуполног простора, особени начин зидања опеком и многе друге појединости којима се одваја од потоњих храмова рашке школе у Србији, уврстили су ову Немањину задужбину из ране фазе његове ктиторске делатности у низ репрезентативних храмова цариградског порекла, па се чак помишљало и да су градитељи били из царске престонице (G. Millet, М. Васић, Б. Вуловић, Л. Бреје и други). Новија истраживања М. Шупут указала су и на могући узор Немањине цркве у престоничкој архитектури Царства. У питању је средња црква цариградског манастира Христа Пантократора, иначе гробна црква Комнина, несумњиво храм великог угледа.⁴⁴ Ова вредна запажања о цркви Св. Николе, ипак, зависе и од намене Немањине задужбине у Србији, која се још увек не може поуздано утврдити.

У трагању за путевима којима је сакрална архитектура комнинске епохе могла утицати на градњу цркве Св. Николе у Топлици пре 1166. године треба узети у обзир и историјске податке о улози коју је охридски архиепископ Јован (Адријан) Комнин могао имати у Србији. У Топлици, у „источној земљи“ Немањиног отачаства, како је ту област називао Доментијан,⁴⁵ његов утицај је могао

³⁹ М. Чанак-Медић — Ђ. Бошковић, Архитектура Немањиног доба, I, Споменици српске архитектуре средњег века, изд. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1986, 27–28.

⁴⁰ В. Ђоровић, Списи Св. Саве, 153; *исти*, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, 20–22.

⁴¹ Доментијан, Живот св. Симеона и св. Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 7–9.

⁴² М. Чанак-Медић — Ђ. Бошковић, нав. дело, 27–28.

⁴³ М. Љубинковић, Ископаванја комплекса crkve Sv. Nikole kod Kuršumlije, Arheološki pregled 10 (1968), 189.

⁴⁴ М. Шупут, Цариградски извори архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији, Зборник радова „Стефан Немања — Св. Симеон Мироточиви. Историја и предање“, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 171–178.

⁴⁵ Доментијан, нав. дело, 7.

бити и израженији но другде, поготову у време успона Стефана Немање. А тај охридски архијереј је, поред осталог, био познат као жестоки бранилац „чисто-те вере“ у својој дијецези. Његова делатност на сузбијању јереси, у то време пре свега богумилске, испуњавала је знатан део његових архијерејских дужности. Он је учествовао у догматским расправама у Цариграду и ван њега, где год би се указала потреба, видели смо, пред крај живота и у Београду 1163. године. По налогу самог цара Јован (Адријан) Комнин је 1143. године изабран за судију у расправама о учењу двојице епископа осумњичених за изражавање богумилских уверења. Синод је тим поводом заседао више пута током 1143. године (20. август, 1. и 30. октобар те године), када су оптужени и осуђени.⁴⁶

Малобројни су непосредни подаци о односима Стефана Немање и грчких архијереја Охридске архиепископије током његове иначе дуготрајне владавине (1166–1196). Између рата и мира са Византијом одвијали су се они у сенци укупних српско-византијских односа. Србија је тежила самосталности и тражила савезнике и ван византијског света, а Царство је настојало да одржи своја врховна права и заштити своје конкретне интересе на Балкану. После смрти охридског архиепископа Јована (фебруар 1164) није познато ко је обављао ту дужност. Следећи по имену познати архиепископ био је Константин, поуздано потврђен у изворима тек 1170. године.⁴⁷ Нема података о његовом учешћу у догађајима који се могу везати за прилике у Србији.

На другој страни, српски извори у различитим приликама помињу једино рашке епископе и то у важним догађајима за земљу. Стефан Немања је уско сарађивао са њима кад год су то прилике омогућавале. Двојица међу њима су позната по именима, Јевтимије и Калиник. Немањин син и биограф Стефан, потоњи Првовенчани краљ, тај очев однос према рашком епископу исказује једноставним речима: када је требало донети важне одлуке (борба против јеретика, абдикација, устоличење новог владара), владар би позвао „архијереја свога“, и заједно с њим је на државним саборима објављивао одлуке и тиме их озаконио.⁴⁸ К. Јиречек је својевремено положај рашког епископа у доба Стефана Немање означио као положај „дворског епископа“.⁴⁹ Њихова улога није била мала. Рашка епископија је била средишња црквена област српске државе до образовања Српске архиепископије (1219). Црква је била стуб државе и друштва, у Византији као и у латинском свету. Епоха Стефана Немање се разликује од претходних и по томе што је владар најпре у сарадњи с византијском Охридском архиепископијом, касније и мимо ње, постављао темеље државе Немањића — изградња манастира и цркава, борба против јеретика, учешће монаштва и свештенства на државним саборима, итд. Није без значаја ни чињеница да су оба државна сабора за која знамо у Немањино време одржана у престоном месту, уз двор и катедралну цркву рашких епископа (црква светог Петра код Но-

⁴⁶ V. Grumel, *Les registres*, n. 1011–1014; L. Stiernon, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines*, REB 21 (1963), 179–180.

⁴⁷ L. Stiernon, *Notes de prosopographie byzantines*, 181–182.

⁴⁸ Житије Симеона Немање, изд. В. Ђоровић, 27–30; 39–40.

⁴⁹ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 127.

вог Пазара), уз непосредно учешће рашких епископа.⁵⁰ Та значајна улога Рашке епископије у средњем веку допринела је, поред осталог, трајању обласног имена у историји Срба и у другим околностима, претварању у назив за читаву државу. Почечи се, наравно, везују за византијску прошлост српског народа.

Jovanka Kalić

L'ETAT SERBE ET L'ARCHEVECHE D'OCHRID AU XIIe SIECLE

L'époque des Comnène (1081–1185) voit le glissement progressif du centre de l'Etat serbe, depuis l'ancienne Dioclée et les contrées du littoral adriatique plus à l'intérieur de l'arrière-pays, c'est-à-dire sur le territoire de l'archevêché grec d'Ochrid. Celui-ci correspondait alors une vaste région dont les limites avaient été fixées au début du XIe siècle lorsque, sous le règne de Basile II (976–1025), Byzance a rétabli son autorité sur le territoire des Balkans. De tous les souverains serbes, le grand Joupán Vukan (fin du XIe — début du XIIe siècle) est le premier à avoir alors étendu son autorité sur la contrée de Ras, autrement dit le territoire de l'évêché du même nom qui entrainait dans le diocèse Ochrid et dont les évêques siégeaient alors depuis plusieurs siècles dans l'église Saint-Pierre-et-Paul (aujourd'hui Saint-Pierre près de Novi Pazar).

Dans ce travail l'auteur observe les relations entretenues par l'Etat serbe et l'Eglise grecque sur le sol de la Serbie du XIIe siècle, lesquelles étaient avant tout fonction des relations politiques entre ce même Etat et Byzance. Pour l'époque même du joupán Vukan nous n'avons aucune donnée concernant l'activité des évêques de Ras. Le présent texte accorde donc une attention plus particulière à la situation enregistrée vers le milieu du XIIe siècle, à savoir sous le règne de Stefan Nemanja, fondateur de la dynastie des Nemanjić. D'après le système de pouvoir alors en vigueur en Serbie, Stefan Nemanja s'est tout d'abord vu confier l'administration d'une partie de l'Etat serbe (1158–1159). Il s'agissait en l'occurrence des régions appelées Ibar, Rasina, Toplica et Reke, c'est-à-dire les contrées orientales du pays jouxtant directement le territoire sous l'autorité directe de Byzance. Pour cette période, les sources serbes notent tout particulièrement l'engagement de ce prince en faveur de l'érection de monastères (un premier placé sous le vocable de saint Nicolas et un second consacré au culte de la Vierge). On sait aussi que ces deux établissements ont été érigés avec le consentement de l'évêque de l'archevêché d'Ochrid, et ce, dans les deux cas, avant 1166, année où Stefan

---

⁵⁰ *J. Kaluž*, Српски државни сабори у Расу, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29 (1990), 21–26 (= *J. Kaluž*, Европа и Срби, 185–195).

Nemanja a étendu son pouvoir sur l'ensemble du pays. Or, de nouvelles données nous révèlent que durant toute cette époque (plus précisément jusqu'en 1164), l'archevêque d'Ochrid Jean (Adrien) Comnène, fils du sébastocrator Isaac Comnène, frère très influent de l'empereur Alexis Ier Comnène, a joué un rôle de premier plan dans les relations serbo-byzantines. En l'occurrence, il a accédé à cette fonction en 1140 et l'a exercée jusqu'à sa mort, en 1164, soit précisément durant les décennies ayant vu d'importants événements pour l'avenir de l'Etat serbe. Nous apprenons ainsi qu'il était présent à Niš, durant l'été 1163, lors de la rencontre entre Manuel Ier Comnène et Stefan Nemanja, à l'occasion de laquelle l'empereur a décerné au prince serbe un titre élevé de rang impérial et lui a remis, à titre de bien héréditaire, la région de la Dubočica (à savoir la région de l'actuelle ville de Leskovac). Et il apparaît qu'avant même cette rencontre, il soutenait déjà les entreprises de Stefan Nemanja, avant tout s'agissant de l'érection d'églises dans la région de Toplica (à savoir les églises Saint-Nicolas et de la Sainte-Vierge déjà nommées). Par ailleurs, nous apprenons que ce même archevêque a aussi participé, cette même année 1163, à des discussions en matière de dogme avec l'évêque russe en exil Léon, lors de son séjour, avec l'empereur Manuel Ier, à Belgrade. L'auteur note que c'est assurément à cette période d'activité de fondateur de Stefan Nemanja qu'appartient l'érection de l'église Saint-Nicolas dans la Toplica qui, selon les critères largement admis, se range dans le groupe des édifices monumentaux de l'architecture sacrée byzantine de l'époque des Comnène, dénotant de fortes influences de l'architecture de la capitale.